

La Terrassa de la Guerra Civil, amb els ulls d'una refugiada basca

Crisel Losada Beitia rememora amb noranta-cinc anys les seves vivències quotidianes a la ciutat vallesana entre el setembre de 1937 i el gener de 1939

Text: **Josep Puy** | Fotografies: **Arxiu Tobella** | Dibuixos: **Crisel Losada**

Terrassa va acollir centenars de refugiats durant la Guerra Civil. El primer grup, de quaranta persones, va arribar a la ciutat a finals de setembre de 1936 i procedien d'Irún. La xifra va augmentar amb escreix a partir de la segona meitat de 1937 en correspondència amb la caiguda del nord d'Espanya en mans de les tropes feixistes. Més d'un miler de persones van formar part del contingent impressionant arribat la nit del deu a l'onze d'octubre de 1937. Les autoritats locals no tenien respostes ni mitjans davant d'aquella allau humana. El nombre de refugiats hostatjats a Terrassa va arribar al màxim de 3.447 durant el mes de desembre de 1938 (7 per cent de la població).

Aquell episodi trist d'ara fa vuitanta anys el rememorem en primera persona a través del testimoni d'una refugiada basca, procedent de Bilbao, Crisel Losada Beitia, que a les portes dels noranta-cinc anys recorda amb tota mena de detalls l'arribada familiar i la seva estada a Terrassa entre el setembre de 1937 i el gener de 1939. Fruit d'una llarga entrevista amb ella a casa seva, a Vitòria-Gasteiz, en aquestes pàgines es desfilen els records d'aquella noia d'entre dotze i catorze anys, que ens endinsen en la quotidianitat d'una ciutat de la rereguarda, contextualitzada amb altres dades i informacions històriques d'aquells moments.

El testimoni

El món assistencial i hospitalari a la Terrassa en temps de guerra era un món sordid, decebedor i complex al voltant de l'atenció als més desvalguts: els ferits, els refugiats, els ajuts a les mares i vídues de guerra, a la població infantil i també la població de més edat. El mapa de la ciutat no era solament el dels espais dels comitès, sindicats, partits polítics i societats col·lectivitzades. La ciutat va ser també una munió d'empla-

çaments d'atenció sanitària i assistencial. Es van organitzar tota mena de llocs per curar als ferits de guerra i per alimentar i donar un lloc per dormir a una creixent població desvalguda. Nombrosos indrets públics i domicilis particulars es van habilitar per donar acollida a les famílies de refugiats.

L'arribada i acollida dels milers de refugiats a Catalunya és plena de situacions marcades per la tensió i l'enfrontament. L'acollida era freda i sovint força hostil i va fer que es visquesin –amb les corresponents excepcions– moltes situacions de violència i rebuig. Les dificultats i misèries de la rereguarda

Tot el món espera amb veritable ansietat, la decisió de França i Anglaterra després de la resposta d'Itàlia.

13 d'octubre de 1886

El doctor Mach i Vendrell

Un moment culminant

Serà oberta la frontera?

L'atenció internacional resta atenta a la nota que Itàlia ha enviat als governs de París i Londres com a contestació de la que ells transmes per aquells governs al de Roma per tal de procurar un arranjanament a la qüestió que els feixistes amenen dels voluntaris.

La nota de Roma no dóna satisfacció a les aspiracions dels governs democràtics, perquè és negativa. Itàlia voldria fer derivar la qüestió al Tretzè Comitè de no intervenció a fi de guanyar temps i aturar les possibles actituds de França i Anglaterra, car ja digueren que de no ésser admesa la discussió seria oberta la frontera franco-espanyola.

Les feixistes són així. Plantejen cara que venen al darrere d'un feble, però tojunt es plantegen les qüestions amb serietat. llavors es sotmeten, però reeixen així que tenen una ocasió propícia.

L'exemple el tenim en els efectes de la conferència de Nyon. Itàlia galleja mentre no veia la realitat; quan fou establerta la vigilància escopada, llavors ha fet com qui no està assabentat del que succeeix.

Clar que ajuda a aquesta situació anglesa. Ja s'ha dit que aquell govern està efectuant el seu rearmament i quan el tingui realitzat, llavors plantejarà les coses amb tota cruïra, però per França el plet reclama una solució més immediata. El triomf dels feixistes li significa tenir un lloc més a guardar. Llavors tendria una frontera més que li seria hostil i això és un perill massa gran.

Francia, doncs, vol treure's aquell perill del damunt i es França la més interessada en que es solucioni aquest plet. Ella té la paraula, i de llur actitud pot decidir-se més difícilment per assolir o aconseguir facilitats que ens atencin més a la victòria.

Clar que França no farà res sense el consentiment del seu aliat anglès, però la qüestió ja resta en el roig viu i no pot perdurar ja més temps la situació dubtosa emprada fins ara.

El nostre govern ha parlat clar també per boca del seu cap. Quan es tinguin proves inequívocues de que es retiren els cossos d'exèrcit estrangers, llavors novament retirarem els voluntaris.

Aviat sortirem de l'incognita.

L'Espresso

La Vanguardia

Luís Companys té la confiança absoluta del SEU POBLE.

Una memòria prodigiosa, des de Vitòria-Gasteiz

no eren l'escenografia adequada per una desitjada i generosa solidaritat amb les persones nouvingudes, procedents d'arreu de l'Estat espanyol.

L'interès com a historiador per aprofundir en l'estudi de les vivències dels refugiats em va portar a posar un anunci a la premsa del País basc –a *El Correo*– com una possibilitat, remota sens dubte, per contactar amb algun descendent o familiar indirecte d'aquells refugiats que arribaren i sobrevisqueren a la Terrassa d'aquells moments. Només albirava aquesta esperança i poca cosa més. La meua sorpresa va ser la trucada de Criselda, “Crisel”, Losada Beitia que des de Vitòria-Gasteiz m'oferia el seu testimoni personal com a refugiada a la ciutat vallesana. La descripció i detalls de la seva experiència són una aportació d'un gran valor històric i emotiu.

Els primers moments de l'èxode

Bilbao va ser l'origen del perllongat èxode de Crisel, car els bombardejos del mes de juny de 1937 van obligar la família Losada a fugir de la capital basca i a iniciar un llarg i dur periple fins arribar a Terrassa. La mare Valentina, l'àvia, un cosí i el seu germà.... tots van anar cap a Santander i després en tren cap a Gijón per agafar un vaixell fins a Brest, a la Bretanya. Van dubtar de si tornar a Bilbao o iniciar el camí cap a Barcelona.

Definitivament, de la Bretanya van a passar a la Jonquera i després a Portbou per agafar un tren fins a Terrassa. Recorda l'arribada i el brogit de l'estació malgrat que no té clara la data exacta de meitats del setembre de 1937. Una corrua de gent baixava pel carrer del Nord. Molta gent desorientada arribava a una ciutat estranya i atemorida. Cada contingent escenificava una història similar marcada per la por, l'esgotament, el sentiment de derrota, l'estranyesa dels espais i les difícils condicions de supervivència d'un llarg viatge.

Criselda no recorda ni la data ni el nombre de gent que anava en aquell comboi procedent de Portbou. És de les poques dades que romanen als llimbs de la imprecisió. En qualsevol cas es troba a les portes del que fou, dies després, l'allau més gran de refugiats arribats a Terrassa, durant la nit del diumenge deu al dilluns onze d'octubre de 1937. Enmig de la foscor i el silenci, un nombrós contingent entre 1.000 i 1.200 persones van desembarcar en una ciutat tenallada per tota mena de privacitats i amenaces. En qualsevol de les arribades calia cercar un allotjament, fos el que fos. Ja feia dies que les autoritats i diferents disposicions municipals prepa-



Nascuda a Bilbao el 2 de gener de 1925, Crisel Losada Beitia té una memòria prodigiosa i fa emocionar els seus fills quan escolten les vivències que acompanyen la nostra trobada a casa seva, en un barri elegant de la capital basca. Ens trobem en una llar que recorda un museu, on no hi falta cap detall i amb una decoració exquisida que diu molt de la sensibilitat i estil del personatge. Crisel és filla de Valentina i Rafael, que havia treballat a Altos Hornos de Biscaia, mort als 45 anys d'edat. Casada amb Faustino, Crisel va tenir tres fills –Juan Carlos, Begoña (†) i Roberto– i varen viure molts anys a Santander. El marit era un alt càrrec de Tabacalera i Crisel, amb catorze empleades al seu càrrec, tenia un reconegut taller de llenceria i elaboració d'aixovars.

raven la ciutadania sobre arribades massives de refugiats. S'avisava la gent que declarés qualsevol incidència, per espai o malaltia, que servís de justificat impediment i exempció per allotjar als nouvinguts. En cas contrari, s'aniria distribuint la gent per cases i espais designats o confiscats pel Consell Municipal. No hi hauria contemplacions davant qualsevol resistència.

L'alcalde Samuel Morera es va manifestar inflexible, tant en la distribució dels refugiats, com en la cessió i ocupació d'immobles i algunes seus pertanyents a partits, entitats i sindicats. La legislació sobre refugiats era paper mullat davant l'estat d'extrema emergència. Hom creuava els dits de no ser escollit per atendre refugiats a casa. Tothom maldava per escapar-se d'aquell tràngol. L'actitud solidària de l'alcalde Morera no va tenir el suport de bona part de la ciutadania. La por i la malfiança eren les característiques d'aquell moment.

La premsa volia oferir una cara amable i esperançadora de la situació: “Terrassa deu fer un nou esforç per hostatjar als que violentament han abandonat la llar per no caure sota les petjades traïdores dels quatre genets de l'Apocalipsi. És precís saber demostrar davant el món sencer els sentiments patriòtics que ens animen i també l'immens sacrifici que estem disposats a fer si les circumstàncies així ho reclamen”, es llegia al diari local *L'Acció* del 12 d'octubre de 1937.

Repartides casa per casa

Crisel ho deixa ben clar: “Van començar a repartir gent casa per casa”. Eren vuit de família: “Crisel”, la mare, dos germans, l'àvia, una tieta i dos cosins. En un primer repartiment la seva germana s'allotjà en un bar i ella, amb l'ama, a la casa d'un sastre. Les indagacions amb els savis i habituals consells de l'amic Rafel Comes ens porten al carrer de Sant Antoni, en aquell moment de Francesc Macià, en concret el número 88. Allà hi havia la casa del sastre Eliseu Font i Farell. Hi vivia amb la seva dona, Dolors Crusat, la seva germana soltera Maria Crusat, que també feia de modista, la seva sogra Teresa Rius Vidal i el seu fill Francesc, que va ser mobilitzat. Crisel i la seva mare van dormir al seu llit. El sastre va palesar humilitat, respecte i una gran bonesa amb aquella gent del tot desconeguda. Estava content que la mare de Crisel fos també modista, fet que no va impedir que ella patís en la seva persona les malfiances d'aquell temps quan va fer les primeres compres com a modista.

Els primers records de Crisel es situen en aquell allotjament provisional i en una de les dependències de Can Guix, a l'inici del carrer Nord (126), concretament a la porteria, on hi passarien unes quantes setmanes abans de la seva tercera i definitiva estada. Aquell immens edifici va ser l'espai més important d'acollida de refugiats i soldats durant la guerra. La fàbrica i magatzem de llanes dels Guix havia tancat la seva activitat després de la mort de Valentí Guix (1935). Era una de les famílies més acabalades de la ciutat. Durant la guerra hi van passar molts refugiats i en la immediata postguerra esdevingué una prolongació de la presó de Terrassa davant la saturació provocada per l'elevat nombre de detinguts a càrrec de les noves autoritats franquistes. Posteriorment la Societat Humet Germans hi va instal·lar la seva fàbrica, fins el 1966.

La família Losada es va hostatjar a la porteria de la fàbrica durant un breu període de temps. Segons Crisel, en les dependències particulars dels Guix hi havia una família per habitació. Tot era gran i un xic misteriós. Es podia observar el seu interior però no pas entrar per les tanques que ho impedien. Era un brogit constant de gent que entrava i sortia. La presència d'efectius de la FAI també era habitual. Era un lloc de reunió i trobada. Crisel recorda les converses amb un tal Servando que va aconsellar un nou espai de residència davant la presència de soldats.

Els guàrdies d'assalt distribuïen la gent per les cases i també els acompanyaven a la cuina popular –situada al con-

Llocs d'allotjament dels refugiats a Terrassa

Espai	Nom durant la Guerra Civil	actualitat
Residència Alfons Sala	C.Puignovell	idem
Cinema Recreo	Iscler Soler	idem
Cinema Alegria	Manuel Azaña	La Rasa
Casino del Comerç	Milícies Catalanes	Sant Pere
Institut Maurin (casa Vancells)	Joaquim Maurin	Font Vella
Joventuts Llibertàries	Topete (camí de Can Bosch)	idem
Casa Matalonga	Topete	idem
Casa Torrella	Joaquim Maurin	Font Vella
Delegació UGT	Primer de Maig	Pare Font del Nord
Joventuts Socialistes	Durruti	Major
Comitè de Cinemes	11 de Setembre	Sant Pere
Ateneu Popular	Milícies Catalanes	Del Nord
Can Guix	Durruti	
Can Margarit	Crta. D'Olesa	
Can Montllor	Crta. de Castellar	

vent de les Josefines – per menjar alguna cosa. Crisel recorda que la mare va optar per sortir de Can Guix davant la munió de soldats i refugiats que freqüentaven aquell indret. Era un qüestió d'intimitat i protecció. El nou domicili fou el número 2 del carrer Sant Joan –Aviador Cabré–, on romangueren fins que van sortir de Terrassa el gener de 1939. És una travessia del Carrer del Nord i es troba davant de la plaça Mn. Cinto Verdaguier. Explica que, malgrat els canvis del nomenclàtor, la gent continuava dient els noms tradicionals dels carrers: Sant Pere, Sant Jaume o Sant Joan. Els set membres de la família, amb excepció del seu germà, visqueren en aquella casa on cada mes hi passava puntualment un cobrador per rebre l'import del lloguer.

Hi havia un pati molt gran on van instal·lar un flat amb quatre gallines. Crisel recorda que s'havia de pagar per tot: el lloguer de la casa, l'escolaritat del col·legi, l'aparell del gas que anava amb monedes de 10 cèntims. També s'havien d'abonar les despeses de la clínica-Mútua d'Assegurances, on visitava el Dr. Ferran Ayuso, en la qual havia ingressat la seva germana afectada de tuberculosi. La cura i esguard d'uns estalvis, des de l'inici del seu èxode, havien permès prendre al-



gunes decisions i tenir més llibertat de moviments. La casa del carrer Sant Joan està representada en un dels magnífics dibuixos que Criselda Losada va fer en aquell temps i que es publiquen en aquest reportatge.

Una terrassenca més

Al carrer de Sant Joan van fer vida com una família més de la ciutat. La família Losada va viure allunyada, però no d'esquena a les dificultats, conflictes i rutines que acompanyaven la vida dels refugiats en la seva estada, prou problemàtica, arreu de la ciutat. Paradoxalment una família basca s'havia afegit, circumstancialment, a l'immens i peculiar observatori que representaven els refugiats per part de la població local. Això explica que Crisel, aquella noieta de Bilbao de dotze anys, pogués entendre una mica més la realitat d'una ciutat atemorida i la singular i difícil relació entre els terrassencs i la població acollida. Insisteix a dir que es va sentir, a tots els efectes, una catalana, una terrassenca més. No va tenir la sensació de ser una refugiada en el sentit literal de l'expressió. Això explica que vuitanta anys després parla i entén perfectament la llengua catalana. Es va integrar d'allò més en aquella difícil i adversa quotidianitat. Recorda amb nostàlgia i emoció la ciutat que la va acollir. "Vaig ser molt feliç a Terrassa, no hi havia bombardejos com a Bilbao", afirma.

Desconeix qui eren els propietaris de la casa on vivien però sí que recorda que, ja des de la seva primera estada al carrer Francesc Macià, hi havia un munt de cases senyoriales, de notables façanes, que havien estat confiscades i ocupades pels milicians o, en tot cas, per gent que no n'eren pas els propietaris. Ho delatava, entre d'altres coses, el fet que la roba estesa no s'avenia amb el perfil dels habitants d'aquells immobles.

La por a les delacions

Els rics havien deixat, per diferents i sempre tràgiques circumstàncies, la casa en les primeres setmanes de la guerra. En alguns casos hi restaven la dona i els seus fills. Era una convivència estranya i embolcallada pel silenci i el temor. A les cases requisades es vivia segons Crisel a cos de rei. Res feia pensar que alguns dels seus antics propietaris havien estat detinguts a cops de culata abans de pujar al "cotxe fantasma" per iniciar un darrer i tràgic destí. Al temor dels milicians, de les patrulles de control i del sinistre vehicle –ella parla de "la camioneta"– s'hi afegia la por que irradiava tota aquella gent desconeguda que havia arribat a la ciutat i s'havia instal·lat en



nombroses cases i espais públics. Els refugiats eren vistos com estranys i potencialment perillosos. La gent tenia por, molta por, ja que les possibilitats de patir denúncies havien augmentat exponencialment. Darrera cada refugiat hi havia un possible delator i un inqüestionable intrús. Crisel assegura que "Terrassa estava totalment cohibida, vivia submergida en una por atroç indescriptible. Hi havia un gran temença que els refugiats no denunciessin la població civil".

També recorda que anava a la lleteria Malet, a pocs metres de casa i que, massa sovint, li deien que només li podien oferir un petricó de llet. No n'hi havia més. També es traslladaven a comprar a la Plaça –Mercat de la Independència– on hi havia molt poques existències amb excepció dels cítrics que arribaven de València. El mercat il·legal era el lloc idoni per trobar de tot malgrat els preus exorbitants. Es feia de tot per evitar la cuina popular.

Un mercat negre immens

Crisel sosté que tota la ciutat era un immens mercat negre on tot un munt de gent en treia profit. Terrassa vivia immersa en un mercadeig total. Hi havia una combinació de venda, compra i robatoris. Parla dels "*aprovechateguis*", els que treien rendiment de la precarietat i la misèria en temps de guerra. (La polivalència del mot es pot aplicar a aquella i a d'altres situacions) Tothom treia profit de les adversitats i precarietats de la rereguarda i fins recorda que hi havia qui s'apropiava de les assignacions dels soldats ferits que es trobaven ingressats a l'Hospital Militar. El mercat negre també havia arribat a l'economat del centre sanitari.

Els robatoris també eren molt freqüents per part del col·lectiu de refugiats. La gent agafava productes de les cases del Sot del Pi o de les vinyes que envoltaven Terrassa.

El raïm es convertia en panses. Els amos es deixaven robar per por. Una por injustificada car majoritàriament es tractava de dones i nens. Anaven als horts a robar. No hi havia res. Els furtus eren conseqüència de la gana i la misèria. El pànic no s'aturava. La mainada sortia al bosc a fer algun feix de llenya. Els nens refugiats encara gaudien d'una certa atenció. Cada dia tenien el seu berenar –cullerada d'oli de fetge de bacallà, cacau, galetes... – que ella no podia gaudir car tenia classes de permanència a l'escola. Les mares sovintejaven les visites a l'edifici de la Maternitat –la Gota de Llet– del carrer de la Unió a la recerca de biberons per a llurs fills. Els duïen en un cistellet.

Crisel segueix insistint en la por, en la terrible por que destil·lava la vida quotidiana d'aquella tardor de 1937 i de tot l'any 1938. Una por acompanyada per la fatxenderia dels milicians. Diu que alguns ja tenien una nova uniformitat preparada a l'armari per quan arribés el final de la guerra i el triomf feixista. Era qüestió de temps. Un comentari que repeteix amb tota precisió davant la nostra sorpresa: “sí, sí, alguns anarquistes tenien preparats els *trajos* amb el jou i les fletxes”.

El dentista d'Azaña

Molts feien el pinxo. Eren els amos de la ciutat. Això també succeïa amb els integrants de la Guàrdia Presidencial d'Azaña. Els integrants de l'escorta del president de la República espanyola eren gent de casa bona –“gent de diners”, diu– i molt presumits en el tracte i en la vestimenta. Sembla que calien influències per formar-ne part. Lluïen vistosos uniformes i es feien mirar quan passejaven o desfilaven per la ciutat. Tenir una bona relació podia facilitar algunes coses o alleugerir el temps d'espera per qüestions mèdiques. Crisel fins i tot va aconseguir hora amb el mateix dentista que visitava Manuel Azaña.

De fet, tothom coneixia alguna noia que festejava amb algun component de la Guàrdia Presidencial. Eren la nota exòtica i acolorida que sobresortia en un paisatge gris i sòrdid que envoltava la ciutat. El president de la República vivia a la Casa Salvans, a tocar de la Barata, en el terme de Mata-depera. La Guàrdia Presidencial estava aquarterada a la caserna Lluís de Sirval, a l'antic edifici dels Escolapis. El regiment feia concerts, desfilades i participava en competicions esportives. La seva presència era prou notòria i esdevenia el centre d'atenció de molta gent.

L'escola del Sr. Artigues

Pocs dies després d'arribar a Terrassa va ser escolaritzada a l'Escola Social del Sr. Joan Artigues i Lapeyre, que es trobava a l'inici del carrer Topete. L'immoble feia xamfrà amb el carrer Sant Jaume/Joan Pomés. Els records escolars sovintegen en l'entrevista. Crisel va passar moltes hores en aquell centre educatiu i va fer molt bones amistats. Tenia una bata blanca amb el seu nom, com tothom. El carrer Sant Joan, carrer Topete i el carrer Igualtat, a tocar del Cementiri Vell, foren els indrets habituals en les seves anades i vingudes per la ciutat.

El Sr. Artigues era un referent en el panorama escolar de la ciutat i es caracteritzava per la seva disciplina i la bona preparació de l'alumnat. Crisel recorda que la família Artigues estava formada pel director de l'escola, la mare (Josefina Lapeyre Ribet), una germana (Anna Artigues Lapeyre) i una assistenta de trets indígenes. Era una persona molt carinyosa. Amb indagacions posteriors hem sabut que es tractava de Josefa Pérez Castro i que era mexicana. Era una més de la família, no pas una criada, que havia estat mainadera del Sr. Artigues i també de la seva filla Maria. Amb la “Nita” Artigues parlaven de religió i lamentaven el no poder anar a missa. Una progressiva confiança i sinceritat, sobre aquella temàtica, apaivagava el pànic generalitzat que existia en aquell temps.

A la planta baixa hi havia un jardí i les classes es feien en el primer pis tot pujant una escala prou dreta. Les aules eren plenes de gom a gom. No hi havia pati per jugar i l'esbarjo tenia lloc en una sala enrajolada. Habitualment es puntuava de l'1 al 5 i l'ama Valentina l'amenaçava en treure-la de l'escola si no aconseguia les màximes puntuacions. No oblidem que calia pagar amb puntualitat el rebut de cada mes. No hi ha havia possibilitats de fer “pira” –fer campana– ja que les conseqüències eren prou clares.

A meitat de 1938 es quedava una hora més per fer classes de mecanografia i taquigrafia. Calia aprofitar molt bé el temps encara que això representava perdre el berenar que s'oferia, a diari, a la població infantil i adolescent. A la seva classe eren tot nois, una setantena, i ella seia al davant de





tot. Era molt aplicada i dibuixava molt bé. Això va significar anar amb gent de més edat. Feia molt poques faltes en català i com a resultat del seu ràpid aprenentatge li varen regalar el conte *La Nina de Pasta*. Avui en dia la comprensió de la nostra llengua continua sent excel·lent. Els fills resten sorpresos quan la senten parlar en català.

Recorda molt bé les amistats que va fer en aquella època escolar. Criselda parla de nois com Carol, Torres o Alberto Soler Serrano de qui deien que era el seu noviet. Menciona sovint un tal Llogari que, a distància, es cridaven i es saludaven a diari. També parla de la Maria Piñol, amb qui compartiren moltes hores de pati i que anava i venia a peu des d'un poble del costat. Això li cridava l'atenció. Menciona també Maria Guasch (?) i fa emotiva referència de Maria Teresa Noguera amb qui van fer molt bona amistat.

(Rafel Comes ens aporta dades fidedignes sobre la família Noguera. La Teresa era filla d'Eusebi Noguera i Portell –1873-1945– i germana de Miquel Noguera de la Oliva –1897-1962). La Crisel no deixa de recordar aquelles persones, empresaris del tèxtil, que havien d'anar a la fàbrica com dos obrers més car havien patit la incautació de la seva manufactura. Vivien al carrer Sant Antoni. Estava situada al carrer del Cementiri Vell on ara hi ha un magatzem de la brigada municipal d'obres. Ella ens diu que anaven vestits amb la granota dels obrers, cosa que ells sentien com una mena d'humiliació.

Parla i elogia molt els professors: el Sr. Artigues, D. José (Borronat), el Sr. Duran i també dels germans Verdaguer de la llibreria del mateix nom que hi havia al costat de l'església del Sant Esperit, llavors convertida en improvisat i desgavellat garatge alhora que en desordenat magatzem. Apreciava molt als germans Verdaguer. L'Antoni Verdaguer era el més gran i els feia classes. Va morir al front de guerra. Amb Jaume Verdaguer –pare de l'actual director de cinema, Antoni Verdaguer– eren companys d'estudi.

Tenir cura d'un emboscacat

Crisel comenta la coneixença i amistat amb Joan Vicianà. Els va ajudar d'allò més en diferents moments de la seva estada a Terrassa. La recerca d'una estada prou tranquil·la o la d'un bon col·legi poden ser alguns elements per palesar una immensa gratitud. Ens diu que era un anarquista que destacava per una gran bonhomia. “No era com els altres”, diu. Reconeix que hi havia una sana, recíproca i autèntica estima entre ambdós. Vicianà tenia 27 anys.

Passava moltes hores a casa seva o en les oficines d'una fàbrica propera. Allà hi feia els deures que eren nombrosos i de certa dificultat. Gaudia de molta autonomia. La fama del Sr. Artigues sempre anava lligada amb l'exigència i el treball diari. A casa dels Vicianà va tenir l'encàrrec de tenir cura d'un emboscacat. Només hem sabut que es deia Rafel i no hem aconseguit cap dada més. Crisel es manifesta molt reservada en el moment de donar noms i cognoms de significades persones de la Terrassa d'aquell temps. Pensa que hi ha descendència i que ens podem evitar problemes. Segons ella ens sorprendríem d'allò més en saber alguns cognoms.

Rafel s'amagava a casa d'en Vicianà i podem dir que un anarquista donava aixopluc a un altre malgrat que hi havia prou raons per estar sotmès a una recerca constant per part d'altres milicians. N'havia fet alguna de molt grossa. Vicianà no volia més sang ni més morts. Li repetia que n'havia deixat dos com un colador. L'havien anat a cercar en tres ocasions diferents. En totes tres va rebre l'ajut de Crisel per fugir i tornar quan el perill havia passat. Es corria perill donant protecció a aquell personatge. Crisel s'adona de la gran responsabilitat que va assolir amb aquell encàrrec. Rafel tenia dinou anys i estava molt advertit sobre l'obligat respecte vers qui l'estava cuidant. En la fugida cap a l'exili se'l va trobar a la Jonquera i ell li va fer senyals evidents que no el cridés pel seu nom. En qualsevol cas, cuidadora i emboscacat, iniciaven sans i estalvis el camí de l'exili.

L'hora de marxar

Criselda i la seva família marxaren de Terrassa el dissabte 21 de gener de 1939. Recorda perfectament la data. S'havia deixat la bata penjada a l'Escola Social del Sr. Artigues. Aquell dia no hi havia classe. Feia dies que es vivia enmig d'una precarietat terrible en què la gana i la manca de corrent elèctric esdevingueren els símptomes més notoris de les terribles conseqüències d'aquella llarga guerra. "No hi havia llum, no hi havia res!", assegura. Llibres i dietaris de l'època coincideixen plenament amb el testimoni de la senyora Losada.

En aquest mateix sentit s'expressava el testimoni de Joan Duch al llibre *Anys negres* (1936-1939). "El dissabte dia 21 de gener al matí planten per la ciutat uns bans de l'alcaldia comminant per a què l'endemà es presentin tots els homes de 45 a 50 anys. Em toquen a mi. Deixo la feina i me'n vaig a casa. Passo per la carretera de Montcada atapeïda de vehicles, carros, carretons, camions, cotxes carregats de gent i de fardells, matalassos, gàbies de conills, bens, aviram, gent a peu miserosa amb ulls desesperats. Unitats disperses a la deriva de soldats de cavalleria i d'infanteria. Una dantesca corrua de multitud en derrota. Van en direcció a Sabadell, a Barcelona, al mar, qui sap a on..."

Abans de partir, els Losada havien comprat un carro per carregar-hi totes les seves pertinències. Els vuit es posaven en marxa. El van arrossegar entre tots amb un esforç i unes dificultats que van anar creixent amb el pas del temps. Van sortir de matinada enmig d'un èxode i una confusió que van anar augmentant en els dies següents. La majoria de dirigents polítics i gent compromesa ho va fer el dimarts 24 de gener. Olot va ser un pas d'aturada i descans per a moltes persones.

Metrellats en plena fugida

Crisel rememora amb esglai els metrallaments aeris que varen patir i l'aixopluc que van haver de cercar a les vores de la carretera. A les masies feien canvis de sabó per llet i cafè per farina. Van dormir en tota mena de llocs: pallers, a l'aire lliure, en algun femer de bestiar. Lamentava que les mares i els infants anessin tota l'estona a peu. Dalt dels vehicles, que veia passar, estaven plens de soldats i de noies. Un èxode immens que oferia una solidaritat minsa.

Josep Gimeno, al llibre *L'èxode*, evocava així en un poema aquella fugida: "(...) Ales d'un país estrany/ planen damunt les carenes/ i projecten ombres d'odi/ pel llarg de la carrera./ La caravana fa via/ pel llarg de la carretera./ Després ...El destí dirà/ el parèntesi o la treva".



El camí de Terrassa a la Jonquera se'ls va fer interminable. Durant el trajecte el seu germà va fer disset anys i es respirava en l'aire el perill que fos mobilitzat. El 31 de gener van travessar la frontera pel Pertús. Iniciaven un nou periple per terres franceses amb l'ajut de gent basca que varen trobar. Varen passar uns mesos en una casa de pagès a la regió de la Bretanya i després van tornar a l'Espanya franquista.

Bilbao en el pànic, com Terrassa

El 22 de juny de 1939 van arribar a Bilbao. La capital basca havia estat el seu lloc de partida i ara esdevenia el final d'un singular, llarg i fatídic trajecte. Havien passat dos anys entre la sortida i el retorn. A la caserna de la Guàrdia Civil varen veure roba estesa amb les inicials de la família. Ho havien perdut tot, inclòs l'aixovar. No tenien res ni podien reclamar res. Detectaven una terrible por com aquella que havien percebut a Terrassa. Bilbao estava immersa en la impunitat, un pànic generalitzat i en tota mena de robatoris per part dels vencedors. Moltes coses li recordaven, d'allò més, a la seva estada a la ciutat vallesana. Per damunt de tot, havien sobreviscut i calia afrontar amb coratge l'extrema duresa d'una nova etapa.

Josep Puy és historiador